

Comparative-typological study of the formation of the spirit of the hero in fantastic works

Ulugbek KUCHIMOV¹

Uzbekistan State World Languages University

ARTICLE INFO

Article history:

Received November 2022

Received in revised form

10 November 2022

Accepted 25 December 2022

Available online

25 January 2023

Keywords:

literary psychology,
social,
philosophical,
life anti-utopia,
apocalyptic,
post-apocalyptic.

ABSTRACT

The article deals with the study of the problem of spirituality in the world literature, the study of the phenomenon of psychologicalism as a scientific-theoretical problem, the expression of psychologicalism in literary works, their literary purposes in the discovery of the character, the writer's personal spiritual worldview, philosophical views on the world and the man in the literary image, identifying specific features of literary psychology in the works of Ray Bradbury and Khojiakbar Shaykhov, to reveal the skills of writers in describing the hero's psyche on the basis of the comparative-typological method.

2181-3663/© 2023 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol1-iss1-pp64-74>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Фантастик асарларда қаҳрамон руҳиятини яратишнинг қиёсий-типологик тадқиқи

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

бадий психологизм,
ижтимоий,
фалсафий,
маиший антиутопия,
апокалиптика,
постапокалиптика.

Ушбу мақолада жаҳон адабиётшунослигида руҳият муаммосини тадқиқ этиш, психологизм ҳодисасининг илмий-назарий муаммо сифатидаги тадқиқи, фантастик асарларда психологизм кўринишлари, уларнинг қаҳрамон характери очиқ беришдаги бадий вазифалари, бадий образда ёзувчининг руҳий олами, маънавий дунёқараши, олам ва одам ҳақидаги фалсафий қарашлари билан боғлиқ муаммолар Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайхов асарларида бадий психологизмнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, ёзувчиларнинг қаҳрамон руҳиятини тасвирлаб беришдаги маҳоратини қиёсий-типологик метод асосида очиқ беришдан иборат.

¹ Docent, World Literature Department, Uzbekistan State World Languages University.
E-mail: ulugbekkuchimov1975@gmail.com

Сравнительно-типологическое исследование формирования внутреннего мира героя в фантастических произведениях

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

литературный
психологизм,
социальный,
философский,
жизненная антиутопия,
апокалиптика,
постапокалиптика.

Статья посвящена исследованию проблемы духовности в мировой литературе, изучению феномена психологизма как научно-теоретической проблемы, выражению психологизма в литературных произведениях их литературным целям в раскрытии характера героя, личному духовному мировоззрению писателя, рассмотрению философских взглядов на мир и человека в литературном изображении, выявлению особенностей литературного психологизма в произведениях Рэя Бредбери и Ходжиакбара Шайхова, выявлению мастерства писателей в описании психики героя на основе сравнительно-типологического метода.

КИРИШ

Жаҳон адабиётида, шу жумладан, ўзбек адабиётида ҳам бадий психологизм масаласи муайян даражада ўрганилган. Мавзу ўрганилишига кўп эътибор берилиши ботиний олами тадқиқ этишга бўлган эҳтиёждир. Айниқса, кейинги йиллари бу масала фалсафа, психология, адабиётшунослик фанларининг тадқиқот объектига айланди.

Исталган жанрдаги бадий асарда ёзувчи ўз қаҳрамонларининг туйғулари, кечинма ва изтиробларини тасвирлаш билан уни китобхонига таништиради, асарга қувват беради. Баъзи тадқиқотчилар психологизмни инсон ички дунёсини кашф этувчи усул деб ҳисобламайдилар. Шу боис, қаҳрамон руҳий оламининг тадқиқида психологизм усул эмас, балки бадий адабиётда руҳиятнинг ўзига хос тасвири деб қабул қилинади [1]. Ёзувчининг қаҳрамони ички оламини тасвирлаши, уни қанчалар чуқур англаганлигига боғлиқдир. Психологик таҳлилни характерларни тасвирлашига кўра, ички (монолог, хотира, ассоциациялар ва тасаввур образлари) ва ташқи (мимика ва психикага доир бошқа ташқи кўриниш ҳолатларининг ҳиссий ўзига хослигини намоён қилиш) шаклларига ажратиш мумкин.

Психологизм бевосита муаллиф мулоҳазаси ёки қаҳрамонларнинг ўз-ўзини таҳлил қилиши шаклида ёки билвосита қаҳрамонлар мимики, хатти-ҳаракатини кўрсатиш орқали амалга оширилади [2].

НАТИЖА ВА МУЛОҲАЗАЛАР

Ёзувчи учун асар қаҳрамонининг ички дунёсини чуқурроқ очиб беришига ҳам майдон, ҳам бевосита ва билвосита тасвир усуллари етарли. Бунда ёзувчи “ташқи” портрет, пейзаж, интерьердан фойдаланиши, “ишора билан чекланиб”, хулосани китобхон ҳукмига ҳавола этиши мумкин.

Фантастик асарда ижодкор реал қаҳрамонларни тасвирлар экан, психологизмнинг барча кўринишларидан, қаҳрамонга хос портрет чизгилари, пейзаж, интерьер ва шу каби турли бадий деталь, қаҳрамоннинг оғзаки ёки ёзма нутқи, ички монолог, туш воситаларидан фойдаланиши мумкин. Психологизм тасвирида муаллиф позицияси, воқеаларни баён этишда у ёки бу бадий

воситаларни танлай билиш маҳорати, қаҳрамонлар тилини индивидуаллаштириш, персонажлар характериға, руҳиятиға монанд равишда портретлар, табиат манзаралари чизиш ва энг муҳими конфликтни изчиллик билан ривожлантира билиш маҳорати яққол намоён бўлади.

Ўзбек фантастик асарлар тадқиқи [3] бўйича бир қанча тадқиқот ишлари бажарилган бўлса-да, фантастик асарларда психологизм муаммоси махсус ўрганилмаганлиги боис, америка ёзувчиси Рэй Брэдбери ва ўзбек ёзувчиси Ҳожиакбар Шайхоннинг фантастик асарларида психологизм масалаларига хос муҳим жиҳатларни тадқиқ этишга жазм қилдик.

Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайхон асарларининг тадқиқот объекти сифатида танланишиға сабаб – Р.Брэдбери жаҳон миқёсида фантастика жанрининг шаклланишида, ўзбек фантастикаси ривожиди, ўзбек фантаст ёзувчиси Ҳ.Шайхон ижодининг такомиллашувида ҳам бетакрор мактаб вазифасини ўтаган. Айни пайтда бу икки адибнинг фантастик асарлари ўз ечимини топган ғоялар билан тўла, ўзига хос фикрлаш услублари билан бир-биридан ажралиб туради.

Рэй Брэдберининг фантастик асарлари танқидчиликда кенг ўрганилган. Рэй Брэдбери – фантастика даҳоси, жанрнинг назарий принципларини инкишоф этган ёзувчи.

Р.Брэдберининг “Фаренгейт бўйича 451 даража” романи 1953 йилда яратилган. Бу асар дастлаб “Playboy” журналида нашр этилиш билан бутун дунё бўйлаб шуҳрат қозонди ва ҳозирги кунда ҳам долзарблигини йўқотгани йўқ. Романда китобларни ўқиш ва сақлаш тақиқланган ҳамда хонадонлардан топилган китобларни ёқиб юбориш керак бўлган жамият тасвирланади. Шунингдек, жамиятдаги инсонларнинг интеллектуал ҳаётини пасайтириш ва уларнинг онгини телевизор ва радиода бериладиган турли ўйинлар, кераксиз кундалик ахборотлар билан тўлдириб ташлаш билан боғлиқ ғоялар илгари сурилади.

“Фаренгейт бўйича 451 даража” романининг жанрини аниқлаш бўйича тортишувлар давом этди. Баъзи олимлар романи антиутопия билан боғлаб баҳоласалар, бошқалар огоҳлантириш романи эканлигини таъкидлайдилар. Келажакни янги усулда тасвирлаб берган илмий фантастика жанридаги асар сифатида эътироф этганлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. “Los Angeles Times” газетаси муҳбири Дон Газмэн фикрича: “Брэдбери хавфли фикрлар қўрқувини замонавий воқеликдан китобга кўчирди. ...Брэдбери биз яшаётган цивилизацияни ёқтирмайди” [4] деб ёзар экан, ёзувчининг яхши услуби, инсониятни огоҳликка даъват этаётгани учун мақтайди.

Орвил Прескоттнинг фикрича, “Жаноб Брэдбери томонидан тақдим этилган ақлдан озган дунё, бизни жуда даҳшатли тарзда ўйлантиради. Жозибали, баъзи ижодий техникаларнинг ўзига хослиги билан ҳайратга солади” [5]. Адабиётшунос реал ва ирреал олам тасвири асосида Рэй Брэдберининг бадиий маҳоратини юқори баҳолайди.

Америкалик илмий-фантастика жанри тадқиқотчиси Грофф Конклин фикрича, “Рэй Брэдберининг “Фаренгейт бўйича 451 даража” романи сўнгги ўн йилликда инглиз тилида ёзилган инсониятнинг буюк асарлари қаторига кирди” [6].

Рэй Брэдберининг “Фаренгейт бўйича 451 даража” романи 1956 йили рус тилиға таржима қилиниши билан рус адабиётига Брэдбери анъанаси кириб келди. 1956 йилдан бошлаб, роман ҳақида дастлабки танқидий фикр-мулоҳазалар пайдо бўлди. Танқидчилар романнинг огоҳликка даъват этувчи ғоялари ва асарнинг бадиияти хусусида илмий-назарий мулоҳазалар билдирдилар.

А. Казанцевнинг таъкидлашича, адиб инсониятни уруш оловини ёқиш ва ҳокимиятнинг техник маданиятни йўқ қилишга уринишларидан нафратланишга чақиради [7].

Кейинги яратилган тадқиқотларда Рэй Брэдберининг мазкур романи ҳақида ижобий фикрлар айтилди. “Брэдбери китоби ўзгариш жараёнининг йилномасидир. Роман бизга техносфера ривожланишининг сўнгги босқичини аниқ кўрсатиб беради”, [8] деб ёзади И. Шлионская.

Юқорида келтирилган фикрлардан англашиладики, Рэй Брэдберининг “Фаренгейт бўйича 451 даража” романи ҳақидаги жаҳон адабиётшунослигида мавжуд танқидий ёндашувлар таҳлили асар ижобий баҳоланган, деган хулосага келиш учун асос бўлади.

Ҳ.Шайхонининг асарлари ҳам танқидчилар эътиборидан четда қолмаган. Адиб асарлари ҳақида мунаққид О. Шарафиддинов шундай дейди: “Ҳожиакбар Шайхон ижодининг ўзига хослиги нимада? У фантаст ёзувчи сифатида нималарга эътибор беради? Қандай муҳим гапларни кўтариб чиқади? ...Ҳожиакбар асарларида ҳозирги фантастик адабиётнинг ҳамма зарур белгилари мавжуд, яъни улардаги воқеалар Ердагина эмас, бутун Коинотда, қўшни Галактикаларда содир бўлади. Бироқ воқеалар силсиласи қанчалик ғайритабиий бўлмасин, улар охир-оқибатда қай бир томонлари билан Ердаги одамларнинг бугунги ҳаётига, бугунги ташвишларига боғланиб кетади”[9]. Пирмат Шермухамедов эса: “Илмий фантастика жанрида фаолият кўрсатаётган ёш адиблардан бири – Ҳожиакбар Шайхон. Унинг айрим ҳикоялари ва “Рене жумбоғи” номли қиссаси китобхонлар орасида турли хил баҳс ва мунозараларга сабаб бўлди. Аммо Ҳожиакбар Шайхон асарлари нимаси биландир кишини қаноатлантирмайди, кишининг тафаккур уфқини бойитмайди. “7 – СЭР” деб номланган асаридаги 7 – Силжувчи электрон роботнинг таъриф-тавсифи ҳикоянинг асосини, “жони”ни, мағзини ташкил қилиб қолган, унга берилган таърифлар ва мақтовларнинг чеки йўқ. Бу ерда илмий проблема борми? Адиб роботнинг тузилиши, ўзига хос ишлаш усули, Фарҳоднинг ҳайратланиши ҳақида маълумотлар бериш билан чекланиб қолган” [10], – деб таъкидлаган. П.Шермухамедов фикрларидан Ҳ.Шайхон ижодининг дастлабки йилларида ўз услубини, ижод йўлини топишда қийинчиликларга дуч келганини англаш мумкин. Лекин Ҳ. Шайхон ижоди давомида бадиий жиҳатдан пишиқ, мукамал асарлар яратганини эътироф этиш лозим. Айниқса, Ҳ.Шайхонининг фантастик асарлари рус ва бошқа қардош тилларга таржима қилиниши ва рус ижодкорларининг ёзувчи ижодига берилган баҳолар диққатга моликдир [11].

Ҳар бир асарда муаллиф қаҳрамонларининг ҳис-туйғулари, бошидан кечирган саргузаштларини тасвирлайди. Ёзувчининг маҳорати унинг ўз асари қаҳрамонлари ички дунёсига нечоғлик кира олгани билан белгиланади ва бу, албатта, психологик таҳлилни тақозо этади.

XX асрнинг иккинчи чорагида адабиёт майдонига кириб келган америкалик фантаст ёзувчи Рэй Брэдбери (1920–2012) ўз ижодини кичик ҳикоялар ёзишдан бошлаган, кейинчалик яратган илмий-фантастик қисса ва романлари билан дунё адабиётида мустаҳкам ўрин эгаллади.

Ўзбек фантастикасининг асосчиларидан бири – Ҳожиакбар Шайхон (1945–2002) ўзининг фантастик ҳикоялари, қиссалари, романлари билан фақат Ўзбекистонда эмас, балки жаҳон адабий майдонида ҳам кенг танилди. Асарлари мукофотларга сазовор бўлди, кўп тилларга таржима қилинди.

Адабиётшунос Озод Шарафиддинов: “Ҳожиакбар Шайховни ўзбек илмий-фантастик адабиётининг қалдирғочларидан бири деб атаса бўлади... Нега энди XX асрнинг иккинчи ярмида ижод қилган бир ёзувчини ўзбек илмий-фантастикасини бошлаб берган қалдирғочлардан бири деб аташ керак! Бунинг боиси шундаки, авваллари фантастика ижоднинг бир унсури сифатида кўринган, муайян даврда эса у ижоднинг тўлақонли, мустақил бир бўлаги, ўз мавзу доирасига, ўз тасвир воситаларига, ўз поэтикасига эга бўлган алоҳида жанр сифатида шакллана бошлайди. ...Негаки, бу асрга келиб, илм-фаннинг жамият ҳаётидаги ўрни беқиёс кенгайди.... Шу тариқа, XX асрнинг ўрталарига келганда, бутун дунёда фантастик адабиёт гуриллаб авж ола бошлади... худди шу кезларда ўзбек адабиётида илмий-фантастика жанрининг баҳори бошланган эди. Шу баҳорни етаклаб келган қалдирғочлардан бири Ҳожиакбар Шайхов бўлди” [12], – деб ёзган эди. Ҳ. Шайхов ижоди ҳақида Россияда “Фантастика энциклопедия”сида чоп этилган мақола бунинг яна бир исботидир.

Рэй Брэдбери фантастика жанрининг илмий фантастика, ижтимоий фантастика, антиутопия, фэнтези, апокалиптика, замонавий кўркев-дахшат каби йўналишларида ижод қилди. Бу йўлда у фантастик жанрдаги устозлари, замондош адиблар этагидан маҳкам тутди. Ёзувчининг ўзи бу ҳақда гапириб, Жюль Вернни отам деганман, Уэллс – доно тоғам, Эдгар Аллан По амаким, Флэш Гордон ва Бак Роджерс – менинг акаларим ва дўстларим эди, дея эътироф этган.

Бадийликни таъминловчи мезонлардан бири-қаҳрамонлар психологик ҳолатининг тасвирланишидир. Бадий асарни психологизм нуқтаи назаридан ўрганиш адабиётшуносликнинг ҳам, психология фанининг ҳам назарий жиҳатдан такомиллашувига ёрдам беради. Асар қаҳрамонлари жонли образини ярата билиш бадийликнинг муҳим шарти ҳисобланади. Уларни психологик таҳлил қилиш орқали ижодкор ва асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолати ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Психолог олим М.Г. Ярошевский “...Санъат намуналарида инсоннинг инсон томонидан идрок қилиниши ва бошқа руҳий жараёнлар, айни замонда асар қаҳрамонларининг эмас, балки асарнинг яратувчиси, муаллифнинг ҳам характер хусусиятлари, хулқ-атвори, тафаккури, майл ва интилишларини акс эттиради” [13], – деб ёзади.

Ҳақиқатан, ёзувчи асар қаҳрамонларини яратишда уларнинг ҳаракати, ҳолати ва интилишларини аввал тасаввур қилади, сўнг қалб призмасидан ўтказиб, акс эттиради. Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайхов ҳам илм-фан инсон бахти учун хизмат қилиши керак, деган ғояни илгари сурадилар. Китобхон диққат-эътиборини ҳаётда рўй бериши мумкин бўлган ҳамда жамиятдаги ғайриоддий воқеаларга, улар билан бирга инсон табиатидаги муқаддас ва юксак туйғуларга, пайти келиб, атроф-борлиқни таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборишга қодир оддий кундалик ишларга қаратади.

Рэй Брэдберининг “Муз ва олов” ҳикояси номланишиданоқ конфликтларга бой асар эканлигига ишора қилади. Характерлараро, қаҳрамон ва муҳит ҳамда ички (психологик) конфликт асосида ёзувчи томонидан асар қаҳрамонларининг руҳий олами босқичма-босқич очиб берилган.

Бадий асарларда бош ва ёрдамчи мавзулар бўлиши адабиётшунослар томонидан эътироф этилган. “Ҳақиқий ёзувчи, – деб ёзади И. Султонов, – мавзу танлаганда унинг янгилигига ва жамиятнинг бугунги эҳтиёжлари жиҳатидан

муҳимлигига эътибор беради” [14]. Шу нуқтаи назардан олиб қаралса, “Муз ва олов” ҳикоясининг мавзуси муҳимлик даражаси жиҳатидан жамият эҳтиёжига қараб танланган.

Асарнинг бош мавзусини асар қаҳрамонларининг муз ва оловдан, яъни даҳшатли сайёра табиатидан қутулиш учун олиб борган кураши ташкил этади. Ота-оналар фарзандларини тарбиялаш учун олиб борган сатъ-ҳаракатлари, асар қаҳрамонлари Сим ва Кайон ўртасидаги можаролар, ўзаро босқинчилик урушлари, шахсий ва ижтимоий урушларнинг қораланиши, Сим ва Лайт ўртасидаги муҳаббат, Сим ва олимларнинг илм йўлида кўрсатаётган фидойиликлари ва уларнинг илмни улуғлаши “Муз ва олов” асарининг ёрдамчи мавзулари ҳисобланади. Рэй Брэдбери асар яратиш жараёнида ўзига хос йўлдан борди. У воқеаларни босқичма-босқич, кетма-кет ифода этишдан қочади. Ёзувчи асар қаҳрамонларини кутилмаган, хавфли, оғир вазиятларга туширади. Улар бундай вазиятлардан ўзларининг ҳаётий тажрибалари, ақл-заковати ёрдамида эсон-омон чиқиб оладилар. Бундай тасвирлаш усули фантастик адабиёт учун янгилик эмас. Бу усулни кўпчилик фантаст ёзувчилар қўллайдилар. Аммо бу ўринда масала нафақат асар қаҳрамонининг қандай ақл бовар қилмас вазиятга тушганида эмас, балки юзага келган вазиятдан чиқиш учун ўзини қандай тутишидадир. Бу эса фантаст ёзувчининг маҳоратига, айниқса, асардаги бадий-психологик муҳитни, қаҳрамонлар руҳиятини нечоғлик асослаб беришига боғлиқ.

Фантастик асарларни психологик жиҳатдан таҳлил қилишда муаллиф нутқи ҳам муҳим ўрин тутаяди. “Автор нутқи воситасида кўпинча сюжет экспозицияси, пейзаж тасвири ва образларнинг психологик ҳолатлари ифодаланади” [15]. Фантастик асар бадий асар каби инсон тасаввури, тафаккури, фикрлаш доираси, имконияти, нутқига ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Шу боис ҳам Рэй Брэдберининг “Инсоният тарихида ҳамма нарса орзудан башланади” [16], – деб таъкидлаши бежиз эмас.

Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайхов ўз қаҳрамонларининг психологик ҳолатини кўпинча уларнинг нутқи орқали очишга ҳаракат қилар эканлар, асар қаҳрамонининг нутқи ҳам нутқ эгаси, ҳам нутқ йўналтирилган персонаж психологиясини очишга қаратилганини қайд этиш ўринлидир. Бадий асарда нутқ қаҳрамон психологиясини очишда қанчалик ўрин эгалласа, фантастик асарда ҳам шундай хизмат қилади. Фантастик асар қаҳрамони реал ёки фантастиклигидан қатъи назар, бадий психологизм аспектлари, хусусан, нутқ фантастик асар қаҳрамонларининг ботиний оламини ҳамда унинг тасаввуридаги оламни, ойнадаги акси каби ёритиш имконини беради. Фантастик асарларда ҳаёлот устуворлик қилгани боис, унда бошқа жанрдаги асарлар билан муштарак жиҳатлар ва айни пайтда, ўзига хосликлар ҳам мавжуд. Боз устига, ишонтириш масъулияти ҳам икки ҳисса ортиқроқ. Буни Д. Уоллхаймнинг фантастик асарни ғоялар адабиёти, А. Азимовнинг қоғоздаги эксперимент, деган фикрлари яна бир бор тасдиқлайди.

Рэй Брэдбери барча фантастик асарларининг концепцияси – инсонни асраш. Бу борада унинг қатъий фикри: инсон маънавиятли, инсон озод, инсон бахтли бўлиши керак. Инсонни асраш концепцияси жаҳон миқёсида жамики ёзувчилар ҳаёлини банд қилган муаммодир. Хусусан, Ҳожиакбар Шайхов асарларининг ҳам ўқилдиғини шу масала ташкил этади. О. Шарафиддинов Ҳ. Шайхов ижодига “Адиб

бир-биридан қизиқ, мароқли саргузаштлар тўқиб, китобхон хаёлини банд қилишни эмас, балки инсоннинг мангу муаммоларини ўртага ташлаб, инсон виждонига мурожаат қилиб, уни ғафлат уйқусидан уйғотиш ва баркамолроқ қилишни ўйлайди. Шунинг учун Ҳожиакбар асарларининг замирида инсон ҳаётининг маъноси, эътиқоди, ҳалоллик, поклик масалалари ётади. ...Адиб илмий фантастик шаклларда эзгулик ва ёвузлик, тўғрилиқ ва эгрилик, бағрикенглик ва худбинлик ўртасидаги курашни кўрсатади” [17], – деб берган баҳосида ёзувчи ижодининг моҳиятини очиқ беришга муваффақ бўлган.

Рэй Брэдбери билан Ҳожиакбар Шайхов ижодининг кесишган нуқтаси ҳам айнан улар эътиборини мана шу масалага қаратганликлари ва унинг ечимини топиб беришга ҳаракат қилганликларидадир.

Рэй Брэдбери ҳам, Ҳожиакбар Шайхов ҳам нутқ, ички монолог билан бирга асар қаҳрамонлари портретини тасвирлаш орқали ҳам қаҳрамон психологиясини беришга муваффақ бўлганлар. Психологлар таъкидлаганидек, ташқи шарт-шароит билан бир қаторда табиат тасвири ҳам қаҳрамонлар руҳий ҳолатини очиқ бериш учун муҳим омил ҳисобланади. Адабиётшунос Ғ. Муродов “Адабий қаҳрамон ва табиат” мақоласида пейзажнинг икки турини ажратиб кўрсатган:

бадий асар қаҳрамони руҳий ҳолати билан боғлиқ табиат тасвири. Бу ҳам ўз навбатида иккига бўлинади: а) қаҳрамон (персонаж) кайфиятига муштарак пейзаж; б) қаҳрамон кечинма ва руҳий ҳолатларига қарама-қарши бўлган манзаралар;

объектив табиат тасвири – бунда табиат тасвири ва қаҳрамон қалбидаги кечинмалар ўзаро боғлиқ бўлмайди. Пейзаж ёзувчининг ижодий-бадий ниятига кўра ифода топади [18].

Ҳ. Шайховга мансуб “Номаълум одамлар” ҳикоясининг бош мавзуси экология муаммолари билан боғлиқ. Унинг асосини ерга келиб яшаётган ўзга сайёраликлар ҳаёти ва уларнинг ерликлар билан муносабати ташкил этган. Озод Шарафиддинов айтганидек, Ҳожиакбар Шайхов мазкур ҳикоясида инсон ҳис-туйғулари, қадриятлар, эзгулик ва ёвузлик, бағрикенглик ва худбинлик ўртасидаги курашни акс эттиради.

Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайховнинг турли жанрдаги асарларида қаҳрамон руҳий ҳолати тасвирига кенг ўрин ажратилган. Рэй Брэдберининг “Фаренгейт бўйича 451 даража”, Ҳожиакбар Шайховнинг “Туташ оламлар” романларида инсоннинг руҳий кечинмаларини теран тасвирлашда муштараклик, мавзу ва бадиияти жиҳатдан ўзига хослик мавжудлиги биографик, структурал ва психологик методлар асосида аниқланди.

Р. Брэдберининг “Фаренгейт бўйича 451 даража”, Ҳ. Шайховнинг “Туташ оламлар”, “Икки жаҳон овораси” ромаларининг бадий психологик жиҳатдан ўзига хос томони шуки, унда бош ва иккинчи даражали мавзулар бадий асарда муҳим аҳамият касб этади. Адабиётшунос Ҳ. Умуровнинг фикрича, мавзу: “...ижодкор томонидан танлаб олинган ва ҳаётнинг муайян муаммоларини умумлаштирган воқеалар тасвири, ана шу аксланган ҳаёт (воқеа) кўринишларининг мағзини чақиш ... ва уни ғоявий-эмоционал тарзда баҳолашдир” [19]. Бундан кўринадики, асар мавзусини тўғри англаш таҳлил жараёнининг илмийлигини, қўйилган муаммоларни ҳаёт билан боғлиқ ҳолда тўғри талқин қилиш имконини юзага келтиради.

“Фаренгейт бўйича 451 даража” асарининг бош мавзуси – инсонни асраш. Бу, албатта, кенг қамровли тушунча бўлиб, жамиятнинг маънавий инқироzi, оммавий маданиятни тарғиб қилаётганларга қарши тура олиш, инсоният бошига фалокат ёғдирувчи уруш хавфининг олдини олиш каби жуда кўп муаммоларни ўз ичига қамраб олади. Ҳ. Шайхов “Туташ оламлар” романининг бош мавзуси – инсонни ғафлат уйқусидан уйғотиб, мукамалликка эриштириш.

Бу икки ёзувчи Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайхов ижодида битта умумий кесишган нуқта мавжуд, бу – инсоният ғамини ейиш. Шу маънода, уларнинг асарларида моддий дунё билан руҳият дунёси ўртасидаги номутаносиблик бадий ифода этилган.

Кўриниб турибдики, дунёнинг икки қутбида яшовчи ижодкорларни инсон қалби ва эзгуликни асраб қолиш йўлидаги кураш ғояси бирлаштиради.

Фикримизни Д. Дюришиннинг: “Мавжуд қарашлар бирлигини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин, яъни турли тилларда асар яратадиган мултифлар умумий манбадан илҳомланадилар, кўп ёки оз даражада худди ўша эмоционал ва интеллектуал тажрибага дуч келадилар” [20], деган мулоҳазаси тасдиқлайди.

Умумий манба дейилганда умуммаданий мерос, оламни ўзига хос диний-фалсафий англашга асос бўлган қарашлар, эмоционал ва интеллектуал тажриба каби омиллар тушунилади. Улар ижодкорлар ўртасидаги ғоявий яқдилликни юзага келтириши мумкин. Р. Брэдбери билан Ҳ. Шайхов фантастик асарларининг устувор йўналишини ташкил этган масалалар ҳам айнан мана шу умумий манбадан озиқланган. Шу маънода фантастика ва унинг (илмий, маиший, эртақ, фалсафий фантастика каби) кўринишлари имкониятлари жуда катта. Яъни хаёлот учун майдон кенг. Унда фақат хаёлот эмас, реал воқелик (фантастик парда ортида) ва ёзувчининг ижтимоий қарашлари ҳам акс эттирилади.

Р. Брэдберининг “Фаренгейт бўйича 451 даража” романи ижтимоий фантастика жанрида ёзилган бўлса, Ҳ. Шайховнинг “Туташ оламлар” романи мистик-фантастик романдир. Ёзувчи ўз илмий қарашларини мистика “қобиғи”да тасвирлайди. Ёзувчи фантастиканинг қай усулидан фойдаланиб, асар ёзиши масаланинг индивидуал томони билан боғлиқ.

Фантастик асар қаҳрамонлари ўзга сайёра, галактикаларда... ҳаракат қиладилар. Персонажлар робот, махлуқ, махлуқот, иблис ва инс-жинслар, одамларга ўхшайдиган ёки ўхшамайдиган фантастик қиёфага эга бўлишлари мумкин.

“Фаренгейт бўйича 451 даража” романида Монтэг, Капитан Битти, Фабер, Кларисса, Миллдрид билан бирган фантастик хусусиятга эга “одам китоблар” Грэнжер ва “механик ит” каби қаҳрамонлар ҳам қатнашади. Уларнинг барчаси Монтэг атрофида бирлашадилар, яъни Монтэг образини тўлдиришга хизмат қилади.

Ҳ. Шайхов “Туташ оламлар” романининг бош қаҳрамонлари Назира, Наргиза, Нафиса исмли опа-сингиллардир. Ёзувчи бу опа-сингилларни фантастик хусусиятларга эга инсонлар сифатида тасвирлайди. Яъни улар келажакни олдиндан кўра билиш ҳамда ўтган улўғ азиз авлиёларнинг руҳлари билан мулоқотга киришиш хусусиятига эга. Асарда яна Ҳазрат Ғавсул Аъзам, Шайх Тоҳир, Ҳожа Асрор валий, Тилла Шайх каби азиз авлиёларнинг руҳлари ҳам иштирок этади ва улар учала опа-сингилни қўллаб-қувватлайди.

Романнинг бош қаҳрамонлари – эзгу ниятли Назира, Наргиза ва Нафисага ёвуз ниятли шайтонлар – Улиспир, Нуж, Нут, Яос ва шайтон измидаги тўда йигитлари – Болта, Теша, Ўроқ образлари қарши қўйилади. Гулшодабону аввал Назиралар оиласининг ишончли одамларидан эди. “Яшм” тошини олиш мақсадида бойликка муккасидан кетиб, шайтоний ҳислар устунлик қилиб, тўда йигитлари ва Улиспир хизматига киради. Бойлик учун Назирани аввал Ўроқ бойваччага олиб беришга ҳаракат қилади. Кейинчалик улардан ҳам кечиб, олий ҳукмдор Улуспирнинг жияни Коиннинг ўғли Самуққа олиб беришга ошиқади.

Образлар характери, орзу-интилишлари, маънавий дунёқараши ўзига хос. Шу маънода инсонларнинг реал образини ярата билиш бадийликнинг муҳим шарти ҳисобланади. Асарларнинг психологик таҳлили орқали эса ижодкор ҳамда асар қаҳрамонларининг руҳий олами ҳақида чуқурроқ тасаввурга эга бўлиш мумкин.

“Фаренгейт бўйича 451 даража” романининг биринчи қисми “Бошпана ва Самандар” деб номланган. Ёзувчи романни пейзаж манзараси ва портрет тасвири билан бошлайди. Пейзаж – табиат тасвири персонажлар қалби, руҳиятини очишда восита. Пейзаж орқали қаҳрамонлар руҳий ҳолатини параллелизм ёки контраст усулларида фойдаланиш мумкин.

Ҳ. Шайхоннинг “Туташ оламлар” асари ҳам пейзаж тасвиридан бошланган. “Рутубатли қиш музларини эритиб, кўҳна Тошкентнинг Ҳазрати Имом даҳасига ҳам бутун юрт ҳудудлари қатори яшаш, яшариш, янгиланишни етаклаб наврўзи олам кириб келди. Лекин неча минг йиллар муқаддам тупроғимизга илдиз қўйган қадимий урф кўпдан таъқиб қилинаётганини сингдира олмагандай, кечалари ҳамон совуқ, этни жунжиктирувчи шамоллар тинмайди. Кундузлари шаҳарни оппоқ ва қуюқ туман чулғаб олади-да, тушга яқин гўшангадан энди чиқиб келган соҳибжамол келинчақдай дилларни яйратиб қуёш юз очади” [21].

Ёзувчининг асарни табиат манзараси тасвиридан бошлашидан мақсад, унда реал ва фантастик шахслар (қаҳрамонлар), гуруҳларнинг ўзаро кураши асос қилиб олинганидир. Моддий ва руҳият ўртасидаги номутаносиблик, уларнинг бири-бирига таъсири масалаларини кўрсатишда пейзаж ёрдам беради. Асардаги ёмонлик тимсоли хоҳ фантастик, хоҳ реал бўлсин, салбий образлар устидан ижобий образларнинг ғалаба қилишига китобхонни тайёрлайди.

Рэй Брэдберининг “Фаренгейт бўйича 451 даража” романида тасвирлаган табиат манзараси – куз пейзажидан фарқли ўлароқ, Ҳ. Шайхон жамиятдагиларнинг умри қиш босқичидан ўтиб, баҳор арафасида эканлигига ишора қилмоқда. Аммо кечалари ҳамон совуқ, этни жунжиктирувчи шамолларнинг тинмаслиги, кундузлари шаҳарни оппоқ ва қуюқ туман чулғаб олиши, тушга яқин гўшангадан энди чиқиб келган соҳибжамол келинчақдай дилларни яйратиб чиққан қуёш билан алмашилиб туриши ҳаёт курашдан иборатлигига, инсон доимо ҳаракатда эканлигига, яхши ва ёмон кучларнинг ҳамшира зиддиятда яшашига ишора.

Табиат манзараси тасвири билан Ҳ. Шайхон сатрлар ортида яширинган ижтимоий масалаларга ҳам китобхон эътиборини қаратишга уринган. “Тушга яқин гўшангадан энди чиқиб келган соҳибжамол келинчақдай дилларни яйратиб қуёшнинг юз очиши” ҳалқимизга ёруғликни ўтказмай турган қуюқ туманнинг ортга чекингани – мустабид тузумнинг барҳам топгани, Ватанимизнинг озод ва обод бўлганини, ҳалқимизнинг пешонаси ва кифтига қуёш нури текканини, юртимизнинг

соҳибжамол келинчақдек дилбар, чиройли бўлиб бораётганига ишора. Асар қаҳрамони ҳолатини тасвирлашда ташқи шарт-шароит ҳам муҳим ўрин тутди. “Инсон характери фақатгина ички хусусиятлар билан изоҳланмай, балки уни ўраб турган ва фаолиятининг маълум йўналишини белгилайдиган ташқи шарт-шароит, ижтимоий, тарихий воқелик таъсири билан ҳам белгиланади” [22].

Фантастик асарларда ҳам бадиийликни таъминловчи асосий мезонлардан бири – инсон руҳиятини маромида тасвирлай олган Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайхов ижодини инсонни асраш ва уни мукамаллик сари етаклаш концепцияси бирлаштириб туради. Бу икки ёзувчи ўз фантастик образ ва персонажларини реал образлардан фарқли – ҳаётдан узоқлашиш, ўзига хос ҳаёлий бир дунёни яратиш мақсадида қўлламаганлар, балки бу образлар орқали одамларни техника жадал ривожланган замонавий ҳаётга яқинлаштиришни мақсад қилиб олганлар.

ХУЛОСА

Бу икки фантаст ёзувчи инсон омилини ҳар қачонгидан ҳам юқори савияга кўтариб, унинг кучи, идроки, салоҳияти, руҳий ҳамда маънавий баркамоллигини бевосита техника тараққиёти, технологиядаги ривожланишлар ва тамаддун билан узвий боғлади. Инсон ва унинг мукамаллиги, ўз устида ишлаши, ўз мукамаллиги хусусида қайғуриш муаммоси Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайхов фантастик асарларининг бош лейтмотивига айланди.

Фантастик асарлардаги техника тараққиёти билан боғлиқ феномен даражасидаги фантастик гипотезалар бирёқлама хусусиятга эга ва у ҳар бир ёзувчи ижодида ўзига хос шаклда намоён бўлади. Ҳ. Шайховнинг фантастик асарларида гипотеза сифатида келтирилган барча илмий фантастик янгиликлар билан боғлиқ кашфиётлар инсонга хизмат қилишга қаратилган бўлса, Рэй Брэдбери асарларидаги барча фантастик кашфиётлар техникани такомиллаштиришга йўналтирилган.

Фантаст ёзувчилар ижтимоий ҳаётдаги зиддиятларни, ижтимоий муаммоларни фантастик парда ортида туриб тасвирлайдилар. Фантастларни бундай йўл тутишларига кўпинча вазият монелик қилади ва улар қарашларини пардага ўраб тақдим этиш йўлидан боради. Айрим ҳолларда эса бу ёзувчиларнинг асарларида илгари сурилаётган гипотезалари фантастика қобиғидан чиқиб, ҳаётга яқинлашади.

Фантастика фақат фан ва техникани, унда эришилган ва келажакда кутиш мумкин бўлган кашфиётларнинг моделини, эскизини идрок этишни, келажакни олдиндан кўриш, баҳолай билишнигина кўзда тутмайди, балки яшашдан мақсад нима? – деган саволга ҳам жавоб изланиши бу туркум асарларнинг мазмун-моҳиятини белгилайди.

Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Шайховнинг инсон психологиясини тасвирлашда эришган ютуқларини уларнинг бадиий маҳорати билангина боғлаш мумкин эмас, чунки фантастик асарлар ўзига муҳим тарбиявий вазифаларни ҳам мақсад қилиб олган.

Фантастик асарларнинг концепцияси – пессимистик қарашларга қарши курашиш ғоясидан иборат ва улардаги бадиий психологизмнинг ўзига хос нуқталари айнан мана шу концепцияни юзага чиқаришда хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Zamyatin Ye. (1988). Psixologiya tvorchestva/ Publ. A.N. Strijeva i literaturnaya ucheba. (ss.136–139). Moskva: №5.
2. Tulabayeva R. (2019). Xudoyberdi To'xtaboyev romanlarida badiiy psixologizm: Filol.fan.falsafa. d-ri... diss. (17-b.). Toshkent.
3. Salayev F. (1994). Hozirgi o'zbek ilmiy-fantastik adabiyotida inson va tabiat muammosi: Filol. fan. nom. diss.avtoref. Toshkent, Quvvatova D. (1997). O'zbek ilmiy-badiiy fantastikasida folklor motivlari. – Filol. fan. nom. diss.avtoref. Toshkent.
4. Guzman D. (1953). Storyteller of Future Also a Social Critik. Los Angeles Times, 25 October (P. 7).
5. Prescott O. (1953). Books of the Times. New-York Times. 21 October (p. 27).
6. Conklin G. (1954). Galaxy's 5 Star Shelf. Galaxy Science Fiction (p.108). February.
7. Bredberi, R. (1989). 451 gradus po Farengeytu. (roman, perevod T. Shankar), Kazansev, A. Predispoviye (ss. 3–10).
8. Shlionskaya, I. Roman Reya Bredberi 451 gradus po Farengeytu i I duxov zpa yavilas rat" – [http:// raybradbury.ru/shlionskaya_disser](http://raybradbury.ru/shlionskaya_disser).
9. Sharafiddinov, O. (2001). Hojiakbarning sirli olami. So'zboshi. Shayxov, H. Tutash olamlar, Ikki jahon ovorasi (3-4b.). Toshkent: Sharq.
10. Shermuhamedov P. (1976). Davr qahramon taqdirida. (Adabiy-tanqidiy maqolalar). (225–248-bb.). Tohskent: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
11. Brandis, Ye, Dmitriyevskiy, V. (1978). Vzyato iz deystvitelnosti. Res.na povest X. Shayxova Zagadka Rene. Pravda: 3 sentabrya (№246.) (3 s.).
12. Sharfiddinov O. (1995). Qaldirg'ochlardan biri. O'zbekiston adabiyoti va san'ati. (3-b.). №16. (3303) 21. 04.
13. Yaroshevskiy, M. (1985). Psixologiya tvorchestvo i tvorchestvo v psixologii. (s. 14). Voprosi psixologii.
14. Sultonov I. (1980). Adabiyot nazariyasi. (166-b.). Toshkent: O'qituvchi.
15. Xatamov N. Sarimsaqov B. (1979). Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli luhati. (20-b.). Toshkent: O'qituvchi.
16. Bredberi R. (1980). I tut tvoryatsya chudes. Literaturnaya gazeta, №10 (4 s.).
17. Sharafiddinov O. (2001). Hojiakbarning sirli olami. So'zboshi. Shayxov, H. Tutash olamlar, Ikki jahon ovorasi (126-b.). Toshkent: Sharq.
18. Murodov G', Temirova D. (2008). Tarixiy romanda syujet muammosi (32 b.). Toshkent: Fan.
19. Umirov H. (2004). Adabiyotshunoslik nazariyasi. (115-b.). Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi.
20. Dyurishin D. (1979). Teoriya stavnitel'nogo izucheniya literaturi (70 s.). Moskva: Progress.
21. Shayxov H. (2001). Tutash olamlar, Ikki jahon ovorasi (13-b.). Toshkent: Sharq.
22. Tetrevskiy A.V. va boshqalar. (1992) Umumiy psixologiya (172-b.). Toshkent: O'qituvchi.